

нації за діяльністю влади, орієнтував суспільство на створення економічних, політичних, правових умов для реалізації потреби в самоактуалізації як для окремих індивідів, так і для класів, верств, етносів, що існують на теренах України.

Персоналістична орієнтація українського націоналізму не просто не влаштувала марксистську філософію й ідеологію, а закреслювала й доводила її антигуманну сутність. Тому український націоналізм-персоналізм був для московських ідеологів небезпечним, але був неприйнятним і для європейської філософії, яка розробила концепцію людиноцентризму. Українські філософи, зокрема Д. Донцов її критикують з позиції принципу ієрархії. Європейська філософія зазначеного періоду стояла на позиціях принципу «кожна людина – особистість», а українська сповідувала християнський концепт «особистість – це принцип буття». Філософія українського націоналізму-персоналізму опинилася під перехресною критикою марксистської філософії й ідеології, а також західної соціально-політичної думки.

Спеціально підкреслимо, що філософія українського націоналізму-персоналізму повною мірою задовольняє потреби народних мас. Сьогодні посередня людина маніпулює свідомістю людини, залишаючи її пасивним економічним та соціальним об'єктом, не утворює умов для її розвитку, а також для свідомої політичної й громадської діяльності. Філософія персоналізму органічно сприятиме відродженню моральності українського суспільства та формуванню особистісних цінностей: пріоритету духовного над матеріальним, суспільного інтересу над індивідуалістичною та корпоративною вигодою, моралі над політиканством, пріоритету освіченості над невіглаством і хамством.

Філософія українського націоналізму-персоналізму – це пріоритет Духу над вульгарним матеріалізмом.

1. Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Український націоналізм: Антологія. – Т. 1. 2-е вид. Упоряд. В. Рог. –

К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 262–276. 2. Бандера С. Ідея і людина в ідеологічному русі / С. Бандера // Український націоналізм: Антологія. – Т. 2. – 2-е вид. Упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 62–67. 3. Вассиян Ю. Одиниця й суспільність (суспільно-філософські нариси) / Ю. Вассиян. – Торонто: Золоті ворота, 1957. – 90 с. 4. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – [2-е вид.] К., Знання України, 2005. – 580 с. 5. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов // Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – С. 137–559. 6. Донцов Д. За яку революцію / Д. Донцов. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 79 с. 7. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук / О. Кульчицький / Упоряд., наук. ред. А. Карась. – Мюнхен-Львів, 1995. – 164 с. 8. Кульчицький О. Український персоналізм: філософська й етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж: 1985. – 194 с. 9. Ленкавський С. У пошуках справжньої людини / С. Ленкавський // Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1. / За ред. О. Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 521–530. 10. Маланюк Є. Ієрархія / Є. Маланюк // Український націоналізм: Антологія. Т. 2. – 2-е вид. / упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 69–81. 11. Мирон Д. Ідея і Чин України / Д. Мирон // Український націоналізм: Антологія. Т. 1. – 2-е вид. / Упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 171–198. 12. Онацький Є. Націоналізм і індивідуалізм / Є. Онацький // Український націоналізм. Антологія. – Т. 2. Упор. В. Рог. – К.: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2011. – С. 23–31. 13. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: пер. с англ. / В. Парсонс. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 549 с. 14. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: [монографія] / В. О. Сабадуха. 2-е вид., випр. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. – 176 с. 15. Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори / Я. Стецько. – Львів: Видання організації українських націоналістів, 1987. – Ч. 1. – 528 с. 16. Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори / Я. Стецько. – Львів: Видання організації українських націоналістів, 1987. – Ч. 2. – 467 с. 17. Штраус Л. Введение в политическую философию: пер. с англ. / Л. Штраус – М.: Логос; Праксис, 2000. – 364 с. 18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – 3 вид., стереотип. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

Іванна Черчович

Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини XIX – початку XX століть

У статті узагальнено підходи до емансипації жінок в аргументаціях національної інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Контексти міжнаціональних порівнянь, якими була насичена тогочасна галицька преса, робили «жіноче питання» частиною ширших ідеологічних дискурсів. У результаті, емансипаційний поступ українок виразно набуває національно-спрямованого характеру.

An attempt to summarize interpretations concerning the emancipation of women in argumentation of national elite of Galicia at the second part of the 19th – early 20th centuries was made in the article. The context of interethnic comparisons, the Galician press was saturated with, made «women's issue» the part of wider ideological discourses. As a result, emancipation progress of Ukrainian women became distinct nationally connected character.

Питання жіночої емансипації в Галичині набуло актуальності з останньої третини XIX ст. Процес кристалізації її основних ідей припав на період активних конституційно-парламентських практик, дедалі більшої політизаційної сфери громадського життя, пошуків національних ідеалів і шляхів їх втілень у межах національно, релігійно та соціально різноманітного населення провінції. Темпи емансипації в Галичині відставали від аналогічних процесів західноєвропейського зразка. Радикальні феміністичні гасла про кардинальне знищення традиційних патріархальних порядків ніколи, повною мірою, не були тут апробовані. Однак із розширенням можливостей для жіночої освіти,

збільшенням кількості працюючих жінок, що самі дбали про своє забезпечення, і загалом демократизацією суспільства ситуація галичанок зазнавала змін. Характер цих змін в інтерпретаціях української інтелігенції Галичини і буде об'єктом цього дослідження. Джерельною базою для нього стала тогочасна періодика, матеріали мемуарів, спогадів та родинної кореспонденції представників української, а саме – політичної і культурної еліти.

Перевага національного питання, що для українців Галичини у другій половині XIX ст. стає визначальним над усіма іншими, вибудувала логічну залежність: ідея і практика національно-визвольного руху потребувала дедалі більше

заангажованих прихильників, у тому числі і жінок [12, с. 425]. Очевидно не випадково безпосереднім стимулом для таких пошуків найчастіше ставала саме міжнародна, насамперед польсько-українська, конфронтація. Шукаючи аналогій з прикладами суспільної активності польських жінок, український провід цілком очікувано був змушений констатувати практичну «відсутність» русинок у громадському просторі. На тлі глибших порівняльних студій ставали очевидними й інші проблеми з суспільною репрезентацією українок, зокрема невеликі можливості у здобутті освіти рідною мовою. Перевага польських жіночих освітніх закладів, в яких здебільшого й навчалися українські жінки, на думку національних лідерів, ставала джерелом їх мовної і культурної колонізації. Коли після придушення Січневого повстання 1863 року патріотично налаштовані польки на знак національної жалоби почали обстригати волосся, носити чорний одяг, уникати веселощів, їхні українські послідовниці отримали загальну назву «ванди», тобто «ті, що бавилися в емансиповані польки» [16, с. 42]. Серед української громадськості нічого окрім іронічних реакцій приклади такого наслідування не викликали. Крізь призму негативного досвіду денационалізації українське суспільство поступово усвідомлювало ретроградність погляду на винятково домашню сферу жіночої реалізації.

Особливості галицького товариського життя нерідко потрапляли в поле зору українців із Наддніпрянщини, стаючи об'єктом окремих мемуарних рефлексій, що на контрастах нерідко виражали тутешню консервативність, традиційність чи навіть старосвітськість. Статус і суспільне становище жінок серед таких згадок теж займали своє місце. Леся Українка після відвідин Галичини в листі до Ольги Кобилянської писала, що в галичан «чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду» [9, с. 118–119]. Чи не найбільш кардинальними спогади стосовно становища жінок у Галичині залишилися у Дмитра Дорошенка. Відвідавши Львів на початку 1900 р., він відзначав особливо непривабливий статус тутешніх жінок, що радше відігравали ролі «ляльок» і «окрас», аніж «рівнорядних і рівноправних членів суспільства». На його думку, найбільше ця різниця була відчутною у співставленні з українськими землями у складі Російської імперії, де, за словами автора, «жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з чоловіком» [5, с. 83]. Очевидно, такі акценти могли бути перебільшеними, однак їх повторюваність дає підстави для висновку, що назвати їх безпідставними не можна*.

* У листах до громадської діячки, вчительки і емансипантки Константини Малицької її російська подруга Олександра Глаголева у 1905 р. на хвилі революційного піднесення на своїй батьківщині писала, що вся жіноча інтелігенція Петербурга «удивляється жителями Австрії» за їх суспільну пасивність і те, що вони «так мало озознають свої права». Аргументуючи критику доволі доброю зорієнтованістю в обставинах суспільно-політичного життя тогочасної Галичини та широким спектром безпосередніх знайомств із тутешньою інтелігенцією, вона констатувала: «То что еще волнует умы большинства Ваших европейских женщин – у нас давно отошло в область преданий». Такі судження, звісно, не були позбавлені максималізму і ситуативних оцінок, оскільки знання про галицьке суспільство і його особливості, здалося тоді російській перспективі, могло бути великою мірою поверховим і відображати загальні стереотипи, аніж реальний стан справ, та все ж додає до розуміння загальної ретроспективи (Детальніше див.: Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 308 (НТШ), оп. 2, спр. 112, арк. 1 (Лист Глаголевої Олександри Матвіївни до К. Малицької, Петербург 30 березня 1905 р.).

«Запізненість» властива українському емансипаційному проекту у Галичині, часто аргументувалася несвітським походженням тутешньої інтелігенції. Не секрет, що інтелігентну верству тут формувало і довгий час поповнювало греко-католицьке духовенство, що, головне, й претендувало на ролі національного проводу. Священицькі сім'ї, фактично, були фундаторами української світської еліти й до початку ХХ століття залишалися важливим джерелом її поповнення [21, с. 6]. Зрештою, першими емансипантками, – в значенні жінок, які засновували товариства, здобували більшу, аніж початкову освіту чи брали участь у ширшому суспільному житті, – на початках були саме священицькі доньки. Найяскравішим є приклад Наталі Кобринської, ім'я якої традиційно пов'язують із початком організованого жіночого руху українок у Галичині. Відтак відповіді на «випробування» ідеями емансипації довелося шукати саме цій категорії українського населення. Аби показати площину цих пошуків слушно окремо наголосити на полеміці двох провідних у той час громадсько-політичних течій – русофілів і народовців.

Загальний напрям публіцистики галицьких русофілів визначала орієнтація на Росію. Все ж насичуючи створюваний навколо себе суспільний простір панслов'янськими чи панросійськими конотаціями, русофіли опиралися на його галицьке прочитання. Священицька верства, у лоні якої формувалася русофільська еліта, була не готова всерйоз обговорювати емансипацію, довго вважаючи її радше надуманою проблемою, аніж дієвою практикою. Навіть на найбільш ліберальне гасло фемінізму, таке як розширення громадських прав жінок, а насамперед здобуття ними освіти, реакція була далеко не однозначна. Ситуація почала змінюватися з віднайденням русофілами теми жіночої емансипації як вигідного для себе предмету суспільних обговорень. Підтексти інформаційних повідомлень про успіхи жінок в Росії, тамтешні можливості для захисту ними своїх прав ставали частиною ширшого ідеологічного дискурсу. При кожній слушній нагоді русофільська преса підкреслювала, що та «варварская Россия», про яку так негативно говорять їх політичні опоненти, не тільки давно надала право жінкам вступати в університети, а й «уже опередила западные державы в дѣлѣ дарования полныхъ имущественныхъ правъ якъ совершеннолѣтнимъ дѣвцамъ, такъ и замужнымъ женщинамъ» [6]. Ця «прогресивність» трактувалася ними як частина цивілізаційного поступу, до якого вони прагнули.

У виданнях народовців тема жіночої емансипації привертала все більшу увагу в контексті побудови стратегії «органічної праці» на користь русинів Галичини, в якій знаходила своє застосування й активна жіноча позиція. За концепційним задумом «органічна праця» передбачала багатосторонню, постійну і наполегливу суспільну роботу, насамперед у галузі економіки і просвіти, на користь кожного русина зокрема і галицького українства загалом [1, с. 9–13]. До розробки теорії української «органічної праці» жінок у контексті національних змагань великою мірою причинився народовець Володимир Барвінський. У листах до Ольги Гузар, надрукованих після його смерті у «Правді», були окреслені контури бачення В. Барвінським проблеми освіти жінок. Відкидаючи повністю ідею «западного емансипаторства», В. Барвінський зосереджував основну увагу на необхідності примножувати і зберігати інтелектуальні сили русинів у межах власного народу, не витрачаючи їх на користь «чужого товариського життя». У цій справі, вважав він, значну роль відіграють саме жінки, оскільки коли в сім'ї

не «зігріваються і розпалюються патріотичні серця», то «щира праця народна остається тільки молодечими мріями, що безповоротно счезають с першим шлюбним словом». В. Барвінський не без долі скептицизму стверджував, що щоденна картина сімейного життя української інтелігенції в Галичині виразно суперечила декларованим постулатам патріотизму в громадському житті, бо «жонаті патріоти тільки патріоти поза своєю родиною». Основну причину такого стану речей він вбачав у неосвіченості жінок і їх необізнаності з тим, що відбувалося поза стінами власного дому [13].

Помітивши загальносуспільну ретроградність у суспільному погляді на жінок і безрезультативність такої позиції, український провід намагався зорганізувати на сторінках своїх пресових видань обговорення можливих змін: «Без рівноправності мужчин і жіноцтва неможливий суцільний, дійсний поступ ні моральної, ні духової, ні матеріальної культури, – писала «Правда», – цивілізація ітиме воловою ходою і все, що будуватиме одна половина людей – друга руйнуватиме несвідомо, а через свою темноту та неволю» [8]. Газета подавала матеріал про важливість участі жінок у громадському житті, заохочувала активно вписуватися до товариств «Просвіта», «Руська бесіда», Руського педагогічного товариства і брати «живу участь» в їх роботі [19]. Часописи також анонсували діяльність жіночих організацій, проведену ними просвітницьку, благодійну чи харитативну роботу. «Клуб русинок» та «Кружок українських дівчат» (а з 1909 р. єдина «Жіноча громада») чи не найбільше реклами, до приладу, знаходили на сторінках народовецького «Діла» [3]. Русофіли, натомість, популяризували жіночі організації, які відповідали їхнім суспільно-політичним спрямуванням. До таких належало «Общество русских Дамъ», засноване у Львові в 1878 році. Після гострих дискусій між прихильниками української та русофільської течії щодо написання слова «руський»: з однією чи з двома літерами «с», і перемоги останніх, організація виразно декларувала русофільську політичну орієнтацію [18, с. 301–302]. У списку активних членів цього товариства фігурували імена дружин і доньок лідерів тогочасного русофільського руху: Юстини Нечай, Фалини Огоновської, Анни Шараневич, Софії Марков, Євгенії Павенцької та інших. Преса подавала системні дописи про організовані товариством танці, вечори пам'яті, благодійні концерти з обов'язковим зазначенням «благоприятного» впливу таких заходів на жінок [4].

Тогочасні громадські діячі у спогадах охоче згадували про суспільні ініціативи дружин, їх національну чи політичну позицію. До прикладу, Євген Олесницький описував епізод із розміщенням сільських виборців на «баденівських» виборах 1897 р. у власному домі, ідею якого подала йому дружина*. Олександр Барвінський з неприхованою гордістю згадував діяльність дружини Євгенії в українських культурно-просвітніх товариствах, де знаходила застосування її музична освіта [2, с. 311]. Роман Заклинський відзначав активну

* Оскільки староста і маршалок повіту заборонили всім власникам заїздів Стрия, де відбувалося голосування, поселяти українських виборців, Олесницький довелося призначити на цю ціль власне помешкання. Справа закінчилася б нічим, проте, як пише автор спогадів: «запропонувала мені моя жінка, що нема іншого способу, як викинути все з нашого помешкання і там помістити всіх виборців. З села привезли дві фіри соломи, випорожнили дві великі кімнати зовсім і застелили їх, поставили ще великі столи і прикликавши до помічі кількох жінок, моя жінка здобула рекорд кулінарного мистецтва, виготовивши цілу тисячу пірсігів» (Детальніше див.: *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. – Львів, 2011. – С. 313-314).

громадську позицію своєї племінниці – Ольги, що була за його словами «фанатичною москвофілкою», але «в останніх часах знаю Українка бо давнішими роками запрошувала мене на отворення читальні Просвіти в Делієві, куди я їздив з викладом» [11, арк. 20].

Підсумками пропонованих публіцистикою дискурсів стало формування образу «національно свідомої русинки» (у видання народо-спрямування) чи «искренно русской патріотки» (у виданнях русофілів) – як своєрідного жіночого ідеалу. Такий збірний образ жінки схематично поєднував високоморальну матір-дружину-господиню і емансиповану, хоч і винятково через національний вибір, громадську діячку. За такого прочитання процес емансипації жінок, що головне, включав розширення їх можливостей у здобутті освіти і професії, та вимоги ширшого громадського заангажування, був представлений частиною, перш за все, загальнонаціонального проекту**. Еклектизм цього поєднання найвиразніше проявився в обговореннях на тему освіти для жінок. З одного боку у пресі наголошувалося на її необхідності, а навіть нагальності для українок, а з іншого ставилася під сумнів можливість реальної користі «вченої» жінки для сімейного життя (пріоритет якого залишався непохитним), оскільки «утомлений домашньою опозицією и боротьбою съ умною и ученою женою, онъ (чоловік – І. Ч.) не сохранитъ въ душѣ своей нужного равновѣсія» [20].

Пишучи про успіхи жіночого руху в країнах Заходу Європи, Америки чи Росії, – перших випускницях університетів, здобувачок вчених ступенів та посад, – українська преса інформувала галицьку громадськість, зокрема жінок, і таким чином підживлювала інтерес до емансипації [7]. До прикладу, Марія Вонс – дружина греко-католицького священника, своє бажання зайнятися самоосвітою мотивувала тим, що: «в газеті пишуть і за університет і про різні політичні справи, я знов не хочу стати дуже низкою від свого «мужа» [...] По перше з того вигляду, а по друге як читачам додаток «Жіноче діло»***, виджу що жінки дуже тепер интересують ся і політикою і науковими справами, тож і я не є від мачухи йно від рідної Мами» [10, арк. 46–47]. Водночас, у свідомості більшості суспільства існував негативний стереотип емансипанток «західного зразка», ідеали яких традиційно проголошувалися неприйнятними в українських реаліях. Депутат Галицького сейму Теофіл Окуневський у 1893 р., обстоюючи необхідність заснування гімназій для жінок, наголошував, що «мені не в тямці емансипантки з коротким стриженим волоссям і папіроскою в устах, таких ексцентричок я при помочі науки творити не хочу» [14, арк. 512].

Межі між дозволеним поступом і його надміром вимірювалася, перш за все, категоріями національної користі і загальносуспільною доцільністю, а вже після того реальними вигодами освіти для самих жінок чи їхнього добробуту. Аргументуючи право жінок на вищу освіту, дописувач до газети «Діло» зазначав: «Не йде о тоє, щоби зъ женщин поробити адвокати, лъкарки, але оставшись жънками повинни они для власного добра и для щастя

** У польському суспільстві чималу роль у творенні національного ідеалу жінки, на думку Анни Баранської, відіграли народні повстання. В епоху повстань її традиційний ідеал набув трьох обов'язкових елементів: добра дружина і мати – добра полька – добра християнка (Детальніше див.: *Barańska A.* Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet // *Polskie powstania na tle przemian europejskich w XIX wieku* / red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziótek. – Lublin, 2001. – S. 276).

*** «Жіноче діло» видавалося безкоштовним додатком до газети «Діло» у 1912 р.

своих мужьвъ въ товариствъ людскѡмъ а навѣтъ въ политицѣ отыгривати певну роль», оскільки, за словами автора: «така спольность и єдність въ родинѣ повинна бути образомъ згоды и єдности въ народѣ» [17]. Відтак перші студентки в університетах Кракова і Львова з'явилися доволі пізно, як правило, наздоганяючи досвід решти західноєвропейських країн*. Львівський університет став відчиненим для жінок у 1897 р., даючи їм можливість навчатися на філософському, а у 1900 р. на медичному факультетах. Правничий вважався недоступним для жінок до 1920 року [26, с. 68].

У необхідності оборони «свого» (українського) від «чужого» (польського) громадські ролі жінок окреслювалися у категоріях захисниць не лише національних цінностей (патріотизму, самопожертви в ім'я свого народу, відчуття громадського обов'язку), а й традиції загалом. З позиції «захисту», конотації жіночого поступу мали чіткі рамки. Для польського й українського простору Галичини ці межі багато в чому були схожими. На думку О. Маланчук-Рибак, у сприйнятті і трактуванні суспільного становища жінки, міркувань про її природу спостерігалася очевидна тотожність поглядів як в українському, так і польському середовищах. Національна відмінність ставала помітною лише в питаннях патріотизму (польський чи руський)**. Та й констатоване «животіння» в емансипаційних починаннях жінок не було суто українським феноменом Галичини. «Kwestia kobiet» для польського галицького суспільства стала актуальною із суттєвим відставанням від досвіду решти територій поділеної Польщі. Невипадково польські громадські активістки й феміністки другої половини XIX ст. з-поза Австро-Угорської імперії, окреслювали тутешні емансипаційні проекти у категоріях «плісень і затхлість» [24, с. 81].

Процес кристалізації ідей емансипації жінок у Галичині перебував у тісному причинно-наслідковому зв'язку з подіями громадсько-політичного життя другої половини XIX – початку XX століття. Для українок специфіка цього процесу полягала в національних умовах українства краю, соціальної структурі його населення і культурних зразках. У пошуках позитивних для національної справи розв'язків польсько-українського питання, український провід, з одного боку, приймав як очевидну потребу емансипації жінок, а з іншого – ніяк не міг визначитися з обсягом їхніх громадських прав і обов'язків. Тим часом розширення освітніх можливостей жінок, їхня дедалі активніша фахова професійна діяльність у поєднанні з демографічними, соціально-економічними та культурними процесами зламу XIX–XX ст. робили емансипаційний поступ щоденною практикою – не так можливою, яку обирають, як очевидністю, що не могла залишатися непоміченою.

* Ягелонський університет відчинив свої двері для першої студентки у 1894 році (Детальніше див.: *Perkowska U. Studentki uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894-1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek.* – Kraków, 1994. – S. 11).

** На думку дослідниці, беззаперечним є той факт, що польське суспільство в Галичині мало незрівнянно кращі, ніж українське, матеріально-фінансові засоби, а це позитивно впливало насамперед на рівень освіченості жінок, на можливості їхньої організаційної діяльності, хоча б і добродійно-харитативної. До того ж польське суспільство, на відміну від українського, мало досить численну та структуровану верству суспільної еліти і так звану середню верству, які творили чи не найкраще середовище для сприйняття та поширення ідей емансипації жінки (Детальніше див.: *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – С. 165).

1. *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). – Львів, 1997. – 34 с. 2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – Нью-Йорк – Київ, 2004. – 528 с. 3. В користь будови Народного Театру // Дѣло. (Львів). – 1895. – Ч. 64. – 20 марта (1 цвѣтня); 3 Товариства «Клубу Русинок» // Дѣло. – 1901. – Ч. 221. – 2 (15) жовтня; Відозва // Дѣло. – 1901. – Ч. 221. – 2 (15) жовтня.
4. Вечеринки Общества русскихъ Дамъ // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 247. – 21 ноября (3 декабря); Вечеръ съ танцами въ память устрaненія панщины // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 88. – 21 апрѣля (3 мая); Вечеръ съ танцами Общества русскихъ Дамъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 21. – 28 сѣчня (9 лютого); Собрание руськихъ женщинъ // Галицкая Русь. – 1891. – Ч. 112. – 22 августа (3 сентебря).
5. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Київ, 2007. – 272 с.
6. Емансипація женщинъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 78. – 11 (23) цвѣтня; Женщины в России // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 42. – 24 февраля (8 марта).
7. Женщинъ на университетахъ въ Швейцаріи // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 268. – 30 листопада (12 грудня); Женщины на университетскихъ кафедрахъ. – Галичанинъ. – 1907. – Ч. 186. – 21 (3 сентебря); Женщины въ хорватскѡмъ унъверситетѣ // Дѣло. – 1885. – Ч. 242. – 28 жовтня (9 падолиста); Пані Кайцль студенткою // Діло. – 1902. – Ч. 245. – 31 жовтня (13 падолиста).
8. *Ів-ка.* Про реформи в освіті жіноцтва // Правда. – 1888. – Ч. 1.
9. *Лєся Українка.* Зібрання творів у 12 томах. – Київ, 1978. – Т. 11. – 480 с.
10. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 159 (Глинські), спр. 456 / п. 24, арк. 46–47 (Лист Стефана та Марії Вонсів до Ісидора Глинського, 18 травня 1912 р.).
11. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 48 (Заклинські), спр. 15 / п. 4, арк. 20 (Запис у спогадах Р. Заклинського).
12. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – 499 с.
13. Матеріали до історії українсько-руського життя і письменства (Листи Володимира Барвінського до панни Ольги Гузарівни (тепер пані Левицької) // Правда: місячник політики, науки і письменства. – 1892. – Ч. 43.
14. *Окуневський Т.* Внесок у справі відкриття в Галичині жіночих гімназій / Stenograficzne sprawozdania z IV. sesji 6. peryodu Sejmu krajowego Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1893. – Lwów, 1893.
15. *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. – Львів, 2011. – 431 с.
16. *Савчук Б.* Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1998. – 280 с.
17. Слѡвце о нашихъ женщинахъ. Допись зъ надѣ Буга // Дѣло. – 1880. – Ч. 51. – 2 (14) липня.
18. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003. – 498 с.
19. Сучасні хронічки // Правда. – 1892. – Вип. 40.
20. Ученый женщины // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 90. – 25 цвѣтня (7 мая).
21. *Химка І.* Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 73–109.
22. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 308 (НТШ), оп. 2, спр. 112, арк. 1 (Лист Глаголевої Олександри Матвіївни до К. Малицької, Петербург 30 березня 1905 р.).
23. *Barańska A.* Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet // Polskie powstania na tle przemian europejskich w XIX wieku / red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. – Lublin, 2001. – S. 275–289.
24. *Kozak Szcz.* Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych. – Rzeszów, 2013. – 255 s.
25. *Perkowska U.* Studentki uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek. – Kraków, 1994. – 266 s.
26. *Suchmiel J.* Działalność naukowa kobiet w uniwersytecie we Lwowie do roku 1939. – Częstochowa, 2000. – 370 s.